Олена ГОРДІЄНКО
доцент кафедри лінгвометодики та культури
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ОСВОЄННЯ БАГАТСТВА РІДНОЇ МОВИ

Спілкуючись в усній чи писемній формі, мовцю потрібно уміти знаходити саме ті слова, що передають думку найточніше. Таке уміння є складовою мовної культури, яка тісно пов'язана з розумовим, інтелектуальним розвитком особистості. Поняття «культура» увійшло в різні сфери буття людей, пов'язані з постійним удосконаленням, духовним наповненням. Ще давні греки та римляни підкреслювали необхідність обробляти, поліпшувати написане, тож культуру слова виявляли саме в тексті.

У світі існує понад п'ять тисяч мов, і будь-яка з них має свою історію розвитку, кожен народ береже і плекає свою літературну мову як основу усього економічного, політичного, наукового і культурного життя. Панас Мирний писав: «Мова – така ж сама жива, як і народ, що її витворив. Коли він кине мову, то буде смерть для його душі, для всього того, чим він відрізняється від інших людей. Він повинен буде згинути – стати іншим народом» [Цит. за кн.: 6, с.43.]

Українська мова належить до групи слов'янських мов, що розвинулися на основі індоєвропейської прамови, спільної для більшості європейських мов. Із виникненням та поширенням письма виникає літературна мова (від. лат. littera – буква). Успадкувавши давньоукраїнську писемність часів Київської Русі, збагатившись народнорозмовними елементами, староукраїнська книжна мова широко вживалася в ділових документах, літописах, творах І.Вишенського, Г Сковороди, Г. Кониського. Формування нової української літературної мови пов'язують із творчістю Івана Котляревського, який вважається її зачинателем. Основоположником же сучасної української літературної мови став Тарас Шевченко [2, с. 20 – 27].

Літературна мова пов'язана з поняттям мовної норми, певними, визначеними критеріями вживання засобів мови. Знання норм літературної мови, уміння та навички їх вживання забезпечують повноцінне спілкування з іншими, соціалізацію особистості. Культура мови – це ставлення до мови не лише як до засобу спілкування, але й як до найвищої цінності, до якої повертається все більше людей як до свого духовного джерела [4, с. 34 – 35].

Однією з найперших характеристик української мови є її повноголоса звучність, її рухомий наголос, здатність її звуків до руху (змін, чергувань).

Дослідників приваблювали незліченні запаси лексики української мови. Ще в XIX та XX ст. українську мову порівнювали з морем, у якого немає берегів [5, с.349]. Близько 135 тисяч слів зафіксовано в 11-томному словнику української мови, однак ця кількість сьогодні сприймається як неповна. Зокрема, сотні слів були вилучені з обігу в 20 – 30-х роках XX століття, поступово забуті в подальшому. Радянські методики радили «очищати» літературну мову від діалектизмів, що ставилися поряд із жаргонізмами та просторічними словами. Тепер культура мови пов'язана також із пригадуванням, відродженням забутої лексики. У сучасну мовну практику активно повертається чимало таких слів: *зазвичай, благочинник, мапа, потяг, слухавка, філіжанка, чужинка* і т.ін.

Багатство мови виявляється також у розвиненій синонімії, особливо серед прикметників та дієслів. Це близькозначні, з найрізноманітнішими відтінками слова. Наприклад: *гарний – вродливий – гожий – хороший – привабливий – знадливий; йти – чухрати – чвалити – волочитися – длятися – швендяти – снувати – пхатися – човгати* (основне значення – *рухатися*). Якою багатою є наша мова на прикметники, можна спостерігати у вживанні форм їх найвищого ступеня порівняння з префіксом най- (*найвпливовіший, найавторитетніший)* та у паралельному вживанні прикметників із префіксальними частками як- і що-; *якнайвигідніший, щонайкращий*. Окрім них, наявні і форми аналітичні, зі словами найбільш, найменш: *найменш придатний, найбільш корисний*.

Синоніми – це сфера усіх стилів мовлення. Ось зразки синонімів у офіційно-діловому стилі; *адекватний – рівний, подібний, схожий; здобувати –*

досягати; меценат – добродійник, спонсор, доброчинник. Поява синоніма зумовлена прагненням мовця якомога точніше передати предмет, ознаку, прикмету, дію. Мовна практика виявляє наявність синонімів не лише серед повнозначних частин мови (іменників, прикметників, дієслів, прислівників), але й серед службових (прийменників, сполучників, часток). Так, синонімічними є сполучники *і, й, та*, інколи *а* у значенні *та*, чергуються прийменники *у* та *в*, сполучники *коли, якщо*, так само – *мов, немов, неначе, ніби, нібито, мовби* та ін. Наприклад, можна сказати: *Нема кращої* ***від*** *матінки* та *Нема кращої* ***за*** *матінку.*

Чимало синонімів зумовлює і багатство антонімів, тобто слів, що виникають на основі контрасту, протиставлення: *легкий – важкий; правда – брехня).*

У лексичній скарбниці мови є і таке багатство, як пароніми – слова, близько звучні, іноді спільнокореневі, та відмінні у значенні: *адресат* (той, кому надсилається лист)*, адресант* (той, хто надсилає). А також: *континент – контингент, дипломат – дипломник, дипломант; президент – резидент; прецедент – інцидент* тощо.

Пароніми широко використовуються в офіційно-діловому стилі, чітко розрізняючись за змістом.

Багатством публіцистичного, наукового, офіційно-ділового стилів є слова книжні, слова-терміни – і в кожному разі треба пам’ятати про схильність слів до багатозначності, що робить сприймання гнучким, розвиває уяву. Можливість вибору дають і віддієслівні іменники: *зростання і зріст, висловлювання і вислів* та ін.

Українська мова постійно поповнюється з невичерпного народного джерела – своїми діалектизмами – словами та їх сполуками, що вживаються у певних регіонах, звучать як місцеві говірки. Це невичерпні джерела народної, нев’янучої подільського, поліського, наддніпрянського та інших країв української землі. Завдяки зусиллям письменників у загальнонародну мову широким потоком влилися гуцульські слова *ватра (вогнище), білотка (едельвейс), крин (лілія), зворини (джерела)* та безліч інших. Саме завдяки

волинським діалектам у «Лісовій пісні» Леся Українка змалювала яскраву картину народного життя. Отже, народна мова в її територіальних різновидах – це невичерпне джерело збагачення літературної мови [4, с. 34 – 35.].

Відомо, що частиною лексичного фонду мови є її власні назви: імена (та прізвиська), географічні назви (топоніми, гідроніми). Тепер все пильніше придивляємось до назв місцевих, які багато чого нам розкажуть: *Гайдамацькі лози, Вільський шлях, Пасіка, Соколова гора, Мальованка (Житомирщина).* Приклади подільських топонімів: *Лисий горб, Долішній кінець, Старий сад, Куций яр, Зелений гай, Круглий гайок, Високий берег, Великий луг, Старий міст, Малий вигін, Густий зруб, Чорний рів, Глиняний кар'єр, Синя гора, Стара долина, Бічна вулиця, Медова вулиця, Крайня дорога, Весела криниця, Зелена пасіка, вулиця Польова.*

Багатство української мови – це розгалужені засоби словотворення, специфічні для кожної частини мови (суфіксальні, префіксальні, суфіксально-префіксальні, словоскладання, скорочення слів, перехід слів в іншу частину мови).

Українська мова приваблює дослідників також розмаїттям, мінливістю граматичних форм, багато з яких дійшли як паралельні ще з сивої давнини. Так, у давніх пам'ятках зафіксоване вживання закінчень у давальному відмінку -у та -еві,(-єві, -ові): *синові, Василькові, чоловікові (сину, Васильку, чоловіку*).

Залишками давнини є форми давноминулого часу: *я був хотів, дав був п'ять гривень* (з розмовної мови). З праслов'янської доби дійшли паралельні форми дієслів 1-ої особи множини (*ходимо – ходим, робимо – робим, носимо – носим)*. Багата українська мова і формами майбутнього часу : мандруватиму, малюватиму; буду малювати, буду мандрувати.

Надзвичайно поширеним в українській мові є явище переходу частин мови. Можливо, саме в розмовній мові народилися назви міст (колишні прикметники): Рівне, Полонне та ін.

Серед дієслівних префіксів дещо призабутим є так званий подвоєний *попо-, що є виразним засобом тривалої якісної дії: попоходити, попоїсти,*

попошукати, попоробити (тобто добре находитися, наїстися, добре наробитися). Префікс *по-* може посісти місце перед префіксами *пере-, роз-, над-* та ін.. і у такому випадку наче звести дощенту: *порозпозичати, поперебивати, понадкушувати, поперепробувати*. Це явище – виразна прикмета української мови.

Граматична гнучкість мови проявляється у наявності форм із суфіксами зменшувально-пестливого значення не тільки серед іменників, а й серед дієслів, прислівників, числівників (їстоньки, такеньки, однісінька). Ці та подібні форми надають особливої лагідності, м'якості мові, сприяють налагодженню стосунків [1, с. 32].

Ще в середині XIX століття вчені-мовознавці звернули увагу на багатство і розмаїття синтаксичних форм української мови. Зокрема, значні можливості вираження думки, її відтінків та нюансів дає вільний порядок слів у реченні. Так, з різними інтонаціями, завдяки «пересуванню» слів, можна промовити: *І день сьогодні гарний! (І сьогодні гарний день! І гарний сьогодні день!)*

Пропуски присудків, підметів (головних членів речення) є засобами економії вислову, водночас вони стимулюють уяву, підсилюють сприймання забезпечують енергію думки. Наприклад: *По кривому шляху поїхав* (прислів'я). Тут немає підмета, але й так зрозуміло, що вислів адресований кожному, хто став на недобрий шлях, і головне, що це підлягає осудові.

Багатство мови – це потенційне багатство і кожного мовця. Багатство власного словникового запасу – це найперша риса культури ділової людини. Багатий словниковий запас дає можливість, проголошуючи виступ чи укладаючи текст документа, найточніше виразити думку, дібравши правильне слово.

Список використаних джерел

1. Блажко М. Чи вміємо ми спілкуватися: урок-практикум. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2010. № 2. С. 31–36.

2. Бондаренко Н. Вдосконалення мовленнєвої культури старшокласників на основі знань про норми української літературної мови. Українська мова і література в школі. 2011. № 8. С. 20–27.

3. Бондарчук Л.І. Літературна мова – основа духовного й культурного зростання народу (на допомогу студентам-дослідникам. *Студентські наукові дослідження з актуальних проблем лінгводидактики. (Матеріали студентсько-викладацького науково-методичного семінару, 9 квітня 2009 р.)*. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 10 – 13.

4. Мацько Л. Формування культури мовлення: чинники лінгводидактичні та культурологічні. *Урок української*. 2004. № 8–9. С. 34–35.

5. Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. Київ: Радянський письменник, 1990. С.349.

6. Скуратівський Л.В., Піскорська Л.І. . Рідна мова. Лінгвістика тексту. Елементи практичної риторики. 9-11 класи. Частина перша. Дніпропетровськ, 2006. С.43.